

Revolutionair calvinisme

Willem Witteveen bespreekt:

J.W. Sap, *Wegbereiders der revolutie*.

Calvinisme en de strijd om de democratische rechtsstaat, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1993.

Als men aan de calvinistische levenshouding en aan gereformeerde politiek denkt, is de eer-

ste associatie niet meteen dat men hier met revolutionairen van doen heeft. De oudste politieke partij van Nederland, de ARP, later opgegaan in het CDA, heette voluit Anti-Revolutionaire Partij. De revolutie waar men tegen was, was de Franse; gehoorzaamheid aan de overheid werd in het algemeen een groot goed geacht. Men moet wel meteen aan reformatie en strijd denken en als strijd zich richt tegen gevestigde (en

katholieke) machten, komt toch ook de revolutie in zicht. Sap belicht in zijn interessante proefschrift de calvinistische bijdragen aan verschillende revolutionaire bewegingen. Allereerst het verzet van de hugenoten in Frankrijk tegen de onderdrukking door absolutistische katholieke vorsten, dan de gebeurtenissen die in Engeland tot de *Glorious Revolution* van 1688 leidden. De calvinistische theologie was daarvoor

B O E K E N

een van de inspiratiebronnen. Daarna beschrijft hij de calvinistische bijdrage aan de Amerikaanse en ook de Franse Revolutie. Toen Abraham Kuyper het erfgoed van de eerstgenoemde revoluties tot het zijne maakte, maar dat van de Franse Revolutie afwees (omdat deze gebaseerd was op het zondige denkbeeld van volkssoevereiniteit) heeft hij volgens Sap dan ook een historische vergissing gemaakt.

De eerste 'wegbereider der revolutie' die Sap uitvoerig bespreekt, is de jurist Francois Hotman (1524-1590). Deze leerling van Calvijn, een eminent kenner van het Romeinse recht, wisselde zijn universitaire loopbaan af met deelname aan politieke activiteiten ten behoeve van de vervolgd hugenoten. In de geschiedenis van het Franse recht vond hij een rechtvaardiging voor het verzet tegen tirannen. Zijn boek *Franco-Gallia* uit 1573 is op het eerste gezicht een historische verhandeling over de constitutionele verhoudingen onder de Galliërs. Hotman toont echter aan dat het altijd zo geweest is dat koningen door de volksvergadering werden aangewezen en volgens de geldende wetten moesten besturen; trok de koning vervolgens de macht aan zich, dan was verzet hiertegen gerechtvaardigd. Zo wordt in het mythische verhaal over de aloude constitutie een inspiratiebron gevonden voor revolutie. 'Opstanden die het meest rechtvaardig en noodzakelijk lijken, vinden plaats wanneer een volk, dat door de wreedheid van een tiran wordt onderdrukt, de hulp van een wetmatige vergadering van burgers

inroept', schrijft Hotman. De volksvertegenwoordigers hebben het recht te beslissen over alles wat iedereen gelijkelijk aangaat (een oude regel van Romeins recht krijgt hier een nieuwe interpretatie). Wanneer het welzijn van het volk in het geding is, beschikken zij over het recht van opstand.

Het sterkste deel van het boek van Sap betreft de invloed van Hotmans ideeën op latere revolutionaire auteurs, waarbij hij structurele overeenkomsten in de argumentatiestrategie aantoonst, maar ook aannemelijk maakt dat veel latere denkers Hotmans werk goed kennen en eraan refereren. Dat geldt bijvoorbeeld voor degenen in de Nederlanden die in diezelfde tijd argumenten zoeken om hun verzet tegen Spanje te onderbouwen. Twee andere 'wegbereiders van de revolutie' die bij Sap veel aandacht krijgen zijn John Locke, wiens werk lange tijd beschouwd is als verdediging van de *Glorious Revolution*, en Thomas Paine, die zowel voor de Amerikaanse als de Franse Revolutie invloedrijke pamfletten heeft geschreven. Sap legt veel nadruk op de calvinistische thema's in het werk van deze drie denkers. Hij gaat zo eigenlijk voorbij aan de liberale inslag van het latere werk van Locke (die niet voor niets binnen het wereldse liberalisme als een profeet beschouwd wordt), en schildert Paine als veel geloviger af dan hij (als deïst) vermoedelijk was.

Drie boeken

Het is verleidelijk meer te zeggen over de verwantschap in argu-

menteerstijl die Sap bij zo verschillende denkers aan het licht brengt. Lezing van het boek is hierom alleen al aan te raden. Maar het boek biedt meer, en in bepaalde opzichten te veel. Er zijn eigenlijk drie verschillende boeken door elkaar gevlochten. Allereerst het net kort getypeerde boek over de structurele kenmerken van geschriften over het recht op verzet. Daarnaast is er een historisch boek dat het verhaal van de wording van de democratische rechtsstaat uit de doeken doet. En er is een polemisch boek over de interpretatie van het calvinistische gedachtegoed, waarin tegen Kuyper de stelling verdedigd wordt dat volkssoevereiniteit en Gods soevereiniteit verenigbaar zijn vanuit de optiek van Hotman en Calvijn. Het eerste en derde boek zijn zeer de moeite waarde, maar het tweede boek is mijns inziens mislukt. Terwijl het proefschrift wel de hoofdtitel waarmaakt (wegbereiders der revolutie), komt de ondertitel slecht uit de verf (calvinisme en de strijd om de democratische rechtsstaat).

Sap toont zich vanaf het begin van zijn boek geïnteresseerd in de 'randvoorwaarden voor het ontstaan van de democratische rechtsstaat'. Die democratische rechtsstaat is pas in de negentiende eeuw aanwijsbaar: een staat met een constitutie die bindende regels geeft voor de verhouding tussen overheid en burgers, die machtenscheiding kent en grondrechten waarborgt. In de twintigste eeuw is daar nog een sociale component aan toegevoegd: de overheid garandeert een menswaardig bestaan aan alle ingezete-

B O E K E N

nen. Via de volksvertegenwoordiging geven de burgers zelf mede richting aan het in wetgeving neergelegde overheidsbeleid. Van dit fundament kan men natuurlijk terugredeneren naar bronnen uit het verleden waar onderdelen van het idee van de democratische rechtsstaat al worden aangetroffen. En men kan vanuit bronnen in het verleden een lijn trekken naar wat er later, na al die revoluties, van de rechtsstaat terecht gekomen is en in de bronnen een voorbode zien van de toekomst. Sap heeft eerst teruggedeneerd en is zo bij zijn keuze van perioden en grote denkers uitgekomen en daarna gaat hij vanuit de analyse van de geschriften van die denkers vooruitredeneren. Zo stelt hij bij Hotman vast dat er een vroeg-calvinistische conceptie is die inhoudt: een natuurrecht dat door God aan de mensen gegeven is, een regeringscontract tussen de koning en het volk in relatie tot God, een recht voor de volksvertegenwoordigers de koning te benoemen en af te zetten. Dit lijkt accuraat, maar Sap vervolgt dan meteen dat Hotman 'een beeld van de staat ontwierp in de richting van de rechtsstaat, waarvan het motto was: de ware vrijheid luistert naar de wetten'. (p. 137)

Met de strijd van de hugenoten tegen hun katholieke tegenstanders, met het inroepen van geïdealiseerde voorstellingen van het Franse verleden daarbij en het mobiliseren van de bijbel voor politieke strijd, is kennelijk een richting ingeslagen naar een vastliggende bestemming. Maar zo simpel ligt het natuurlijk niet. Je

kunt alleen een strijd hebben 'om' de rechtsstaat of een ander fraai doel als de deelnemers aan die strijd zich een beeld kunnen vormen van waar ze uit willen komen, over zo en zoveel eeuwen. De bronnen wijzen daar bepaald niet op. Terwijl citaten uit geschriften thematische verwantschap kunnen vertonen met moderne opvattingen, is niet gezegd dat de schrijvers er iets moderns mee bedoelen; veel termen veranderen in de loop van de geschiedenis van betekenis. Sap wijst zelf bijvoorbeeld op de revolutionaire betekenisverandering die het woord 'revolutie' heeft ondergaan. Het is een illusie te denken dat er een rechte lijn loopt van auteur naar auteur, en dat men later steeds beter beseft wat een democratische rechtsstaat 'eigenlijk' meebrengt. Er is in die zin geen vooruitgang in de geschiedenis: niemand ontwierp ooit een traject of ontvouwde een plan van de Verlichting naar de verzorgingsstaat. Sap beseft dat natuurlijk ook. Op verschillende plaatsen in zijn boek stelt hij zelfs dat het hem er niet om te doen is oorzaken van het ontstaan van de rechtsstaat aan te geven of meer te doen dan argumentaties te vergelijken. Maar in het vuur van zijn betoog vergeet hij dit methodologische uitgangspunt keer op keer. Zo ziet Sap bij Locke al de scheiding van machten in een moderne betekenis aanwezig (terwijl Locke zelf de rechterlijke macht nog als onderdeel van de uitvoerende macht beschouwde, en dat was ook een correcte interpretatie van toen geldend staatsrecht). Als Cromwell in zijn revolutionaire leger capaciteiten

meer waardeert dan afkomst en in de Putney-debatten formules gebruikt worden die op gelijkheid tussen mensen duiden, constateert Sap: 'In de zeventiende eeuw waren de meeste mensen nog niet toe aan deze ideeën over gelijkheid'. Daar blijkt dat het referentiepunt een later tijdstip is, niet het moment van die debatten zelf. De ideeën van Milton (1608-1674) zijn een 'precedent' voor latere democratische opvattingen. De theorie van Locke 'voltooit' de constitutionele theorie van Hotman. Na een bespreking van de Franse revolutie concludeert Sap: 'De Franse revolutie is een episode in de algemene historische omwenteling die — na de zestiende-eeuwse opstand in de Nederlanden en de omwentelingen in Engeland en Amerika — de burgerij aan de macht hielp in Frankrijk.' Als episode past die revolutie kennelijk in een zeer lang doorlopend verhaal dat tot het heden doorloopt, want bij ons in de democratische rechtsstaat is de burgerij pas echt aan de macht.

De polemische bedoelingen van Sap komen vooral naar voren als hij ingaat op de wending die Groen van Prinsterer en Kuyper aan de calvinistische traditie hebben gegeven. Groen van Prinsterer wijst de rechtvaardiging van het recht van verzet af, door zijn voorkeur voor het koningschap en zijn gehechtheid aan het Oranjehuis. Dan maakt Groen echter 'een onzuivere tegenstelling tussen constitutionele troon en echt koninklijk gezag' en geeft niet aan 'waarom het onwaardig was dat een koning "dienaar van de staat" werd ge-

B O E K E N

noemd'. (p. 326) Kuyper maakt ernstiger fouten. Hij erkent het belang van de Amerikaanse revolutie en het recht op verzet, maar 'doorziet niet het valse dilemma tussen Gods soevereiniteit en volkssoevereiniteit', dat door Hotman al theoretisch was opgelost. Die theoretische oplossing houdt in 'dat God zijn macht eerst aan het volk delegerde voordat hij het aan de magistraten delegerde, en dat het volk boven de magistraat stond. Hoewel de macht van God was afgeleid, werd aan het volk de bepalende stem gegeven op welke wijze de macht moest worden uitgeoefend.' (p. 125) Kuyper heeft de traditie verkeerd geïnterpreteerd en teveel geredeneerd vanuit zijn afkeer van het tijdens de Franse revolutie blijvende atheïsme. 'De Franse revolutie moest vooral worden afgewezen omdat de revolutie zich tegenover God stelde.' (p. 333) Door Paine als een gelovig mens te typeren, poogt Sap dat beeld van een door ongehoofd geïnspireerde revolutie te nuanceren.

Te smal

Dit 'verhalende' boek over de ideeëngeschiedenis zou bevredigender zijn als het zich thematisch niet tot calvinistisch geïnspireerde denkers beperkte. Terwijl Hotman, Locke en Paine de

hoofdpersonen zijn wordt niet of nauwelijks aandacht besteed aan Hooker, Hobbes, Rousseau, Montesquieu, Kant en Madison: ook allemaal stellig wegbereiders van de rechtsstaat, maar tegenstanders van revolutie. Om Burke met zijn indringende kritiek op de Franse revolutie kon Sap niet heen. Maar hij doet er alles aan de denkbeelden van Burke als ideologie af te schilderen. Het is van belang dat Burke in calvinistische kring veel indruk gemaakt heeft; veel van de bezwaren tegen de Franse revolutie in AR-kring zijn aan de *Reflections on the revolution in France* ontleend. Sap wil deze richting kennelijk bestrijden en doet dat door onder meer Burke's katholieke connecties in Ierland als een punt in zijn nadeel in de strijd te werpen! Een ernstig gemis in het verhaal over de 'strijd' om de rechtsstaat is ook dat alle auteurs met republikeinse sympathieën – de traditie van Machiavelli, Harrington en Madison – nauwelijks worden vermeld, terwijl over deze traditie inmiddels een indrukwekkend internationaal corpus aan goed historisch onderzoek beschikbaar is. Het verhaal over de geschiedenis van de rechtsstaat is dus niet alleen te rechtlijnig, maar ook te smal. Wie het republikeinse denken of het liberalisme of het socialisme

als centrale thema's zou hebben genomen, zou heel andere auteurs aan de orde hebben moeten stellen. Al die stromingen horen ook bij de democratische beweging in brede zin, omdat ze tot argumentaties leiden die de democratische rechtsstaat een draagvlak geven. En hoe zit het eigenlijk met katholieke auteurs? Het is opmerkelijk, en betreurenswaardig, dat het woord 'katholiek' in dit boek alleen in pejoratieve zin voorkomt: de vijand waartegen nog steeds gestreden moet worden. Toch waren er ook belangrijke katholieke denkers die in de onderzochte periode tot de wegbereiders van de rechtsstaat moeten worden gerekend, zoals bisschop Fénelon (1651-1715), die in zijn *Télémaque* de kwaliteiten van een goede vorst uit de doeken doet.

Als we het historische boek over een 'strijd' die tot de democratische rechtsstaat leidt als mislukt beschouwen, betekent dit allerminst het falen van de overige twee projecten. Sap heeft een interessant boek geschreven dat tot verdere discussie over het revolutionaire calvinisme uitnodigt.

WILLEM WITTEVEEN
Redactielid S & D

